

iskale "prave" odgovore: ohranjeni del grobne celote s *Terišča* (s *fragmentom kalotaste čelade, s frizom vojščakov med "drevesi življenja" in palmetastim okrasnim prepletom na širokem robu* – T. 1/1–3), *lončeno situlo na nogi, okrašeno s frizom v desno tekočih, črno obarvanih spiral, z borduro bronastih žebličev in "očesi" z bronastim žebličem v sredini* – T. 3/B1), *bronasto pasno spono s frizom hipogrifov in grifonov, v levo* – T. 24/3), *majolikast enoročajni vrč* (doslej zmotno označevan kot "oinohoe", čeprav gre za tipični italški etruščanski in ne grški produkt, saj helenski svet takšnega tipa vinske ročke ne pozna! – T. 33/C3) in *keramično žaro na prstanasti nogi, z rdečim bordurnim premazom od ustja do ramena*, nedvomno etruščanskega porekla – T. 97/A1), da že iz konteksta izstopajočih *skitskih najdb* (na primer množice *triobih puščic za refleksni lok* – T. 26/26–29 – in *esatih razdelilcev jermenja in aplik z volčjo glavico ter gumbov s po tremi koncentričnimi krožci*, vse iz konjske oprave nomadskega karakterja – T. 27/31–38) iz "skitskega horizonta" in *italske slikane davnijske keramike* (na primer skupka *dveh rdeče poslikanih posod na nogi, ene z meandrom in druge s protorunskim okrasom in pokrovom z radialno izstopajočimi žarki* – T. 143/B 1, 2) niti posebno ne izpostavim, medtem ko so večbarvne *steklene "očesne" jagode* in *"ovnaste" jagode* in pa seveda *jantarne koralde* (T. 144–146) značilne tako za produkcijo punskih delavnic v zahodnem Sredozemlju, kot verjetno za že primarno obdelavo jantarja ob Baltiku (dobro bi bilo opraviti natančne analize; doslej je najstarejši znanstveno dokazani izvoz baltskega jantarja v smeri vzhodnega Sredozemlja v znamenitem bronastodobnem brodolomu kanaanitske trgovske ladje pri rtu Ulu Burun zahodno od Antalje [*Antalya*] v Turčiji, okoli leta 1300 stare ere!).

Magdalenska gora s svojim izjemno bogatim grobnim inventarjem nedvomno zasluži temeljitejšo obdelavo in kulturno ovrednotenje – z vsemi možnimi ubikacijami izvora tistih izjemnih in značilnih predmetov, ki kažejo, da gre za uvoz, in predvsem, da končno le dobimo njihovo pravilno datacijo in vpetost njihovih nosilcev oziroma izdelovalcev v evrazijsko-sredozemsko-bližnjevzhodni svet 1. tisočletja stare dobe!

Davorin Vuga

Franc Fabec, Dejan Vončina: SLOVENSKA ODPORNIŠKA FOTOGRAFIJA.
Ljubljana, Modrijan, 2005, 223 str.

Ob 60-letnici konca druge svetovne vojne je založba Modrijan opravila resnično veliko dejanje s tem, da je izdala tehtno slikovno monografijo tržaškega zgodovinarja Franca Fabca in muzejskega svetovalca Dejana Vončine o slovenski odporniški

fotografijo, delo torej, ki kljub številnim fotografijam velikega in tudi majhnega formata – ob siceršnjih obveznih izbranih reprodukcijah dokumentarnega in grafičnega gradiva – deluje izključno strokovno, znanstveno, saj gradi na načelu preverjene ubikacije virov in z opombami potrjene razlage, kar omogoča vsakokratno preverjanje takšnih ali drugačnih navedb. Poleg tega sta se avtorja dodobra poglobila v problematiko dokumentarne oziroma reporterske fotografije, ki se je dokončno uveljavila prav med zadnjo svetovno vojno in ki je nakazala nesluteni povojni razvoj vse do danes, ob vselej prisotnem zavedanju, da bi bili morda prav prenekateri izjemni akcijski oziroma obveščevalni posnetki prav lahko plačani z glavo samih avtorjev: v knjigi navedeni odporniški fotografi so tveganju navkljub preživeli.

Odlična monografija, ki razgrinja, ubicira in personalizira marsikatero dobro znano in večkrat objavljeno fotografijo, ob presenetljivem odkritju celo serij barvnih diazitivov domači javnosti, se začne s predgovorom tržaškega profesorja Jožeta Pirjevca (str. 3), velikega poznavalca problematike slovenske predvojne, vojne in povojne zgodovine, s posebnim posluhom za razmere na Primorskem in v Trstu. Tako ta jasno pove, da načelno niti najmanj ne obstaja razlika med slavnimi poklicnimi vojnimi fotografi – propagandisti iz tabora protihitlerjevske koalicije, recimo med Robertom Capo ali Jevgenijem Haldejem (in ne: Evgenijem Kaldejem!) *et consortes* – in našimi odporniškimi fotografi iz bolj ali manj ljubiteljskih vrst, z izjemo peščice predvojnih profesionalcev: kljub neprimerljivosti glede razpoložljive fotografske tehnike in materialov so si stvaritve te množice znanih in neznanih avtorjev, tako tujih kot domačih, v nečem vendar skupne – so del kolektivnega spomina in neprikritega ponosa na nek krvav, a vendar human boj za svobodo. Zanimiva je Pirjevčeva misel, da med drugo svetovno vojno, "odvisno od ideologije nacifazizma in komunizma, postane fotografija, še bolj kot v preteklosti, tudi sredstvo politične propagande in je povzdignjena na raven ikone". Prav tako Pirjavec ugotavlja, da v času narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem "muze niso molčale" in

da so se tako, kakor na drugih področjih, sprostile "nove energije, ki so dale slovenskemu odporništvu znotraj jugoslovanskega in evropskega posebno značilnost in ceno".

Po tej naravnost epski oceni mednarodne vrednosti naše odporniške fotografije sledi sistematična študija obeh glavnih avtorjev, začeni z razvojem slovenske reportažne socialne fotografije do druge svetovne vojne, z nadaljevanjem z vojno in okupacijo aprila 1941, ilegalno fotografijo in s fotografijo v partizanskih bolnišnicah, fotoreportažo med interniranci v italijanskih taboriščih, z vojno fotografijo v partizanskih enotah od leta 1941 do prve polovice leta 1943, urbano odporniško fotografijo v Ljubljani od aprila 1941 do osvoboditve maja 1945, z letom 1943 kot mejnikom v razvoju partizanskega gibanja in fotografske dejavnosti, razmahom fotografske dejavnosti in organiziranosti fotoreporterske službe med partizanskimi enotami v letih 1944 in 1945 (posebno sta obdelana ustanovitev fotosekcije Glavnega štaba Slovenije in oblikovanje pravilnika o organizaciji fotoreporterske službe ter ustanovitev ter delovanje fotosekcije Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta – SNOS), s propagando in obveščevalno vlogo partizanske fotografije med narodnoosvobodilnim bojem (posebno so obdelani organizacija prvih fotografskih razstav, izdelava fotografskih albumov in partizanski barvni diapozitivi, kot višek tehničnega razvoja fotografskih posnetkov – resnično velik *novum!*), z razvojem in delovanjem fotoreporterske službe v operativnih območjih Narodnoosvobodilne vojske Slovenije (posebno so obdelani IV. operativna cona, VII. in IX. korpus), s sklepnimi boji za osvoboditev Slovenije, z odporniško fotografijo in zavezniki, s preskrbo in nakupom fotografskega materiala, z značilnostjo partizanskega fotoreporterja, razliko med partizansko, italijansko, nemško in domobransko fotografijo na slovenskem ozemlju v letih 1941–1945 (zelo pomembne ugotovitve: posebno je izpostavljena razlika v delu nemških propagandnih čet oziroma propagandnih poročevalcev, v izvorniku se jim sicer pravi *PK [Propaganda-Kompagnien]*, *PK-Berichter*) in s sklepom ("glavna značilnost slovenske odporniške fotografije je njena dokumentarnost"), vse do portretov pomembnejših naših odporniških fotoreporterjev (tu velja posebno izpostaviti dela Božidarja Jakca – siceršnjega navdušenega cineasta, pa Janeza Milčinskega – izjemno dragoceni posnetki humanitarne narave v partizanskih bolnišnicah, Ivana Pirnata – izredno kakovostna laboratorijska obdelava posnetkov, Mirana Pavlina – začetki italijanske okupacije, Jakoba Prešerna – okupirana Ljubljana v žici, Edija Šelhausa – osvobojeno ozemlje v Beli krajini, Čora Škodlarja – predvojnega fotoreporterja časnika *Jutro*, znanega po barvnih diapozitivih iz partizanske Bele krajine itd.). Kot koristen dodatek so navedene kratice ustanov, ki hranijo v monografiji objavljene fotografije, in imensko kazalo, brez siceršnjih dodatnih informacij, ki pa ima navedbo paginacije.

Z obdelavo in predstavitvijo snovi, ki zahteva posebna védenja in velik pregled nad slikovnimi viri, smo zadovoljni: v knjigi tako vidimo nekaj resnično temeljnih

fotografskih pričevanj iz naše medvojnne zgodovine, na primer: na str. 36–37 – Janez Milčinski, *Dr. Milčinski operira v partizanski bolnišnici Zgornji Hrastnik, Kočevski rog, marec 1944* (očitno posneto s samosprožilcem!); na str. 41 – Božidar Jakac, *Partizanska bolnišnica Stari log v Kočevskem rogu, september 1944* (magična igra svetlobe, sence in dima!); na str. 58 sq., velika panoramska slika z dobro diagonalno-eliptično kompozicijo (posneta na hitro in na skrivaj, fotografa je zaznala le mlada mati z lesenim meščanskim otroškim vozičkom!) – Jakob Prešeren, *Mejni blok v Šentvidu pri Ljubljani – trikolora in kljukasti križ, 28. junij 1941* (takrat je tramvaj še vozil na "nemško" stran, preko prehoda Trata – Podgora!); na str. 68–69, velika slika (izjemna ostrina detajlov, zlasti "severne" brvi Plečnikovega Tromostovja!) – *id.*, *Skoraj prazen Prešernov trg, Ljubljana, 11. februar 1942 ob 16.30* (skrivni posnetek verjetno iz smeri Kresije: s strešne line? – ne gre za bojkot Ljubljančanov do okupatorja, tri dni po obletnici Prešernove smrti, pač pa je policijska ura tista, ki se pravkar začinja!); "trilogija" nočnih posnetkov, *Viharna noč, zima 1944–45*, avtorja Janeza Marenčiča, na str. 108–109, z eno dvostransko in dvema majhnima slikama – prava oda idealom narodnoosvobodilnega boja in revolucije v kombinaciji teme, ki se v njej v snopih svetlobe prebujajo življenje!; na str. 153, spodnja slika – N.(ez)N.(ani), *Boji za osvoboditev Slovenskega primorja, maj 1945* (partizanski mitraljezec s "šarcem" – odličnim nemškim pehotnim mitraljezom MG–42, 762 mm, nažiga čez kraško goličavo proti sovražniku: "Še samo malo je treba in svobodna bosta Trst in vse slovansko Jadransko morje"!).

Škoda, da nekateri posnetki niso širše osvetljeni, ubicirani v prostor, na primer: na str. 67, zgornja slika – fotografija Jakoba Prešerna, *Žična ograja v Šiški, Ljubljana 1942*, se v resnici nanaša na utrjeno in s pasovi žičnih ovir nepropustno zaprto demarkacijsko linijo med nemško in italijansko okupacijsko vojsko (*confine tra armata italiana e tedesca* – po 3. maju 1941 je črta dobila "status" državne meje med nemškim rajhom in Kraljevino Italijo), na odseku med Celovško cesto in Klečami, onstran gorenjske železnice; v ozadju na sredini je predvojna tovarna dekorativnih tkanin – Štora na Trati, na desnem robu slike pa "mejna" črta vodi proti prehodu v Podgori pri Šentvidu; v daljavi na levi strani slike so draveljske hiše ob Celovski cesti, nato na obzorju del Rožnika in še dalje Ljubljanski vrh nad Verdrom – izjemna panoramska kompozicija, posneta z "nemške" strani, ob očitnem tveganju glave. Isti avtor je posnel še eno virtuosno fotografijo Celovške ceste, v smeri Dravelj, Trate in Šentvida, s panoramo Šmarne gore in dela Kamniških planin v ozadju: oznaka *Bunkerji v Šiški, Ljubljana 1942*, je morda preohlapna, bolje bi bilo, če bi avtorja napisala, da gre lokacijo kasnejšega "bloka" na polju med Zgornjo Šiško in Dravljami in da je bila fotografija posneta spomladi tega leta, še pred sistematično postavitvijo žice okoli okupirane Ljubljane, in sicer malo naprej od znamenitega ostrega ovinka stare tlakovane Celovške ceste, približno 250 metrov proč od prvotne tramvajske remize. Še to: fotografija tudi dobro dokumentira potek tramvajske proge proti

Šentvidu, tik ob zahodni strani ceste, z drogovi z značilnimi lokastimi nosilci za napeljavno žice za električni tok. Torej je pomembna tudi za tehniško dediščino.

Pri nekaterih posnetkih je dvomljivo, ali je navedeni datum resnično pravi, kljub temu da je kot takšen zmotno zapisan, ob ohranjeni fotografiji: na str. 22, zgornja slika, je v zvezi z barvnim diapozitivom ptujskega magistrata (bolje je napisati: mestne hiše, rotovža < *Rathaus*), "ovešenega z nacističnimi zastavami", navedena datacija "10. april 1941", kar je vprašljivo iz več razlogov: a) fotograf je posnel že "umirjene" razmere na okupiranem Ptujju, s civilnim črnim oplom v sečišču vidnih osi, z v pogovor zatopljeno dvojico civilist v temni obleki – strankarski funkcionar v rjavi uniformi in z rdečim trakom s svastiko v belem krogu na levi nadlahti, na skrajni desni je vojni policist (*Feldgendarme*) v črni uniformi, z značilnim rdeče obrobjenim belim znakom za ustavljanje (*Halbtabzeichen*) na dolgem ročaju – vse deluje daleč preveč "normalno", da se bi lahko dogajalo v neposrednem zaledju pohodnega premika preko Drave 10. aprila, v smeri Zagreba, kamor so nemški tankovski klini od severovzhoda pridrli šele zvečer istega dne; b) pompozni kovinski (medeninasti?) gotični napis v dveh vrsticah – *Kreis Sparkasse* (okrožna hranilnica), nameščen v polkrog pod velikim arkadnim obokom desno od vhoda v mestno hišo, tudi kaže, da je od začetka okupacije poteklo kar nekaj dni, enako dvodelni napis nad glavnimi vrati, v črnih črkah na beli podlagi – (*S*)*tad(t) Amt*, mestni urad; c) "svečano vzdušje" kaže na nek pomemben dogodek v aprilu 1941, morda gre prav za 26. april, ko so ptujski Nemci in slovenski nemškutarji goreče pričakovali, da jih bo obiskal "ljubljeni" *Führer*, pa ga potem vendar ni bilo od nikoder in je prišel "le" do Maribora. *Quelle chance!*

Dragoceno je, da pri nekaterih "zgodovinskih", narodno pomembnih stvaritvah le izvemo za avtorje, na primer za: Slavka Smoleja, *Po bojih za Občine, 3. maj 1945* (na str. 154); Maria Magajno, *Pohod proti nemški okupaciji, Trst, 1. maj 1945* (na str. 160–161); Slavka Smoleja, *Slovesnosti ob osvoboditvi Trsta, 3. maj 1945* (na str. 159, slika spodaj); Franca Cerarja, *Prihod partizanov v Gorico, 2. maj 1945* (na str. 162, slika zgoraj); Edija Šelhausa, *Slovesnosti ob osvoboditvi Gorice, 3. maj. 1945* (na str. 162, slika spodaj) *itd.*

Barvna diapozitiva iz osvobodjene Bele krajine, za katera nismo vedeli, imata tako avtorja, kot dokumentiranje dogodka kot datacijo: Čoro Škodlar, *Pogreb partizanskega komandanta Franca Rozmana-Staneta, Črnomelj, november 1944* (na str. 118, zgornja slika); *id.*, *Zavezniška pomoč iz zraka, 1945* (na str. 174, zgornja slika).

Čoro Škodlar je predstavljen tudi z izjemno "akcijsko" črno-belo fotografijo na str. 146, zgornja slika: *Napad borcev 30. divizije na nemško kolono tankov in avtomobilov, Predmeja, julij 1944*. Fotografija ne slovi le po svoji odlični kompoziciji, s sečiščem horizontale, elipse in diagonale, ampak tudi po ostrini detajlov in siceršnji dokumentarnosti: prikazan je onespособljen italijanski lahki, 15,5-tonski tank *Carro Armato M 15/42* z odtrgano desno gosenico. Takšnih najnovejših ita-

lijanskih tankov je bilo leta 1943, do kapitulacije, izdelanih le 82, vendar ti niso nikoli prišli na afriško bojišče in so v sestavi obnovljene divizije *Ariete* sodelovali med 8. in 10. septembrom 1943 v obrambi Rima pred Nemci komajda uspešno. Zaplenjene primere tankov *M 15/42* so znali Nemci dobro uporabiti v protipartizanskem boju na Apeninskem polotoku in – po Škodlarjevi fotografiji sodeč – tudi proti enotam IX. korpusa v Trnovskem gozdu.

Vprašljivo pa je, ali nekateri posnetki N. N., očitno povečini delo ljudi iz okupatorskih vrst (vendar moramo opozoriti, da avtorji N. N. pripadajo tudi partizanski strani in tako sta eni izmed častnih izjem prav fotografiji neznanih fotografov, ki kažeta sklepne boje za Trst – str. 153, spodnja slika, in nemške ujetnike v Trstu, 2. maja 1945 – str. 156 *sq.*, dvostranska slika), sploh sodijo v odporniško fotografijo, čeprav se nanašajo na obdobje narodnoosvobodilnega boja oziroma odpora proti tujim osvajalcem in kvizlingom, na primer: barvna diapozitiva na str. 22 – že omenjeni *Ptujski magistrat* in *Prehod okupacijske vojske po zasilnem mostu čez Dravo na Ptuj, 10. april 1941*; na str. 24, spodnja slika – *Pobiti nemški policisti, Rovte v Selški dolini, 12. december 1941*; na str. 49, zgornja slika – *Ustrelitev štirih domačinov iz Zavrha nad Cerknico, pred ustrelitvijo so si morali sami izkopati grob, 22. julija 1942*; na str. 34, spodnja slika – *Požig bencina v Postojnski jami, 23. april 1944 itd.*

Škoda je, da glavna avtorja ne navajata prvega velikega povojnega dela – fotografske monografije propagandne narave o zločinih okupatorja in njegovih domačih pomagačev, dela Jerneja Stanteta: *Mučeniška pot k svobodi*. 2. knjiga Zbirke dokumentov iz osvobodilne borbe. Ljubljana, maja 1946: na primer, v zvezi z ustrelitvijo talca Franca Seška in tovarišev pri Smledniku, 22. avgusta 1941 (str. 27, obe sliki: v Stantetovi knjigi, sl. 44 je za dogodek napačna navedba: "Ujet partizan v Mali Poljani pod Storžičem pred streljanjem 1942"), oziroma s streljanjem talcev v Starem piskru v Celju, 22. julija 1942 (str. 28 *sq.*, obe sliki pobijanja petih izmed šestih ženskih talk; v Stantetovi knjigi, sl. 80–81). Je pa v zvezi s pobijanjem v Starem piskru zanimiva navedba članka Toneta Ferenca, v *Borcu* št. 6/7, 1975, str. 369–370, da je, po navedbi celjskega fotografa Josipa Pelikana, fotografije posnel okupatorski fotograf in jih dal razviti v Pelikanovem ateljeju, ta pa je izkoristil priložnost in izdelal skrivne fotografske kopije – s tem da je tvegala glavo; v nasprotnem primeru bi bilo malo verjetno, da bi se bilo tragično slikovno gradivo izjemne dokumentarne vrednosti o bestialnosti nacionalsocialističnega režima na slovenskih tleh ohranilo.

Posnetka z določeno mero zgodovinske ironije je posnel Mariborčan Marjan Zickero (v seznamu pomembnejših odporniških fotografov ga ni, o njem tako ni drugih podatkov kot zgolj navedbe na str. 25 in 30, da je fotografiral okupirani Maribor in osvoboditev 9. maja 1945): na str. 32–34 sta prikazana najprej pohod pripadnikov *Hitlerjugend*, 2. julija 1944, in nato osvoboditev, praktično z istega

stojnega mesta, na današnjem Trgu revolucije na desnem bregu Drave, s starim dravskim cestnim mostom v ozadju. Resnično, *chapeau!*

V knjigi ne manjka niti tehničnih podrobnosti niti pomembnosti, tako v zvezi z nepremično (na primer, na str. 14, spodnja slika – delno minirani borovniški viadukt, aprila 1941; na str. 16, spodnja slika – porušeni stari dravski cestni most, aprila 1941; na str. 80 *sq.* – porušeni kandijski železniški most v Novem mestu, 16. septembra 1943 *itd.*) kot s premično kulturno dediščino (da posebno ne omenim najrazličnejše vojne tehnike, naj se osredotočim na izvrstno fotografijo Franja Veselka, ki kaže pogovor zavezniškega pilota s partizani na zasilnem letališču "Griblje pri Črnomlju": v resnici gre za Otoško polje pri Gradcu, fotografija ameriškega transportnega letala *Douglas C-47 Skytrain*, v mediteranskih maskirnih barvah *Royal Air Force – RAF*, pa je eno izmed koristnih izhodišč za prezentacijo *in situ* ohranjenega enega izmed teh zavezniških letal na prostoru otoškega partizanskega letališča, sicer kulturnega spomenika, vrednega uvrstitve med spomenike državnega pomena!).

Karkoli spodbudnega lahko še o tej izjemni monografiji zapišem, vendar to ni potrebno, saj fotografije govorijo same, vsaka zase: ostajajo kot izziv preučevanja vseh mogočih detajlov in dodatnih izpovednosti ter obstajajo kot neizbrisen dokument nekega velikega – krvavega, krutega in vendar bleščečega obdobja narodove zgodovine. V tem boju za svobodo je v monografiji še posebno dostojno predstavljen prav delež okupirane Primorske.

Davorin Vuga

Jure Gombač: ESULI ALI OPTANTI? ZGODOVINSKI PRIMER V LUČI SODOBNE TEORIJE. Zbirka Migracije 6. Ljubljana, Založba ZRC, Inštitut za slovensko izseljenstvo, ZRC SAZU, 2005, 152 str.

Uvodoma je potrebno povedati, da je pričujoča znanstvena monografija – za tisk prirejena doktorska disertacija – rezultat večletnih raziskav medetičnih stanj na teritoriju slovenske Istre in zamejstva, ki jih je avtor kot mladi raziskovalec opravil na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, Oddelku za zgodovino Univerze v Trstu in na Znanstvenoraziskovalnem središču Republike Slovenije v Kopru.

Osrednji problem, s katerim se ukvarja dr. Jure Gombač v svoji študiji, je raziskava migracijskih valov iz koprskega okraja v Italijo med letoma 1954 in 1957. To je bil zadnji, pa tudi najmočnejši izselitveni tok iz istrskega etnično mešanega prostora po drugi svetovni vojni, spodbujen s podpisom Londonskega memoranduma v začetku oktobra 1954.